

Опубліковано: // *Кримінальний кодекс України 2001 р. (проблеми, перспективи та шляхи вдосконалення кримінального законодавства). Матеріали науково-практичної конференції. 4_5 квітня 2003 р. - Львів: Львівський ін-т внутрішніх справ при НАВС України, 2003. - С.20-28.*

САГА ПРО КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС

В.Навроцький, д.ю.н., проф.

Кримінальний кодекс - це далеко не один із багатьох існуючих кодексів. За своїм значенням в житті суспільства він далеко виходить за межі пересічного кодифікованого правового акта. Якщо на вершині законодавчої системи держави перебуває її конституція, то кримінальний кодекс, перефразовуючи слова одного вже напівзабутого політичного діяча, “якщо не перший, то і не другий”.

Вдумаємося у вислів Жан Поля Марата про те, що *кримінальний кодекс - це кодекс свободи*. І ми в повній мірі оцінимо роль цього закону в житті суспільства. Роль не лише як “страшидла” для потенційних порушників, інструмента для розправи з тими, хто посягає на головні особисті, суспільні і державні цінності. Але й як мірила дозволеної поведінки - акта, який визначає політичний розвиток держави, економічний прогрес суспільства, свободу особи. Згадаймо, як зміни в КК супроводжували головні етапи демократизації в нашій державі. Скасування кримінальної відповідальності за антирадянську агітацію і пропаганду, за поширення за відомо неправдивих відомостей, які ганьблять радянських суспільний і державний лад не лише відчинило тюремні ворота перед дисидентами, але й означало, що свобода слова є не лише гарним лозунгом, але й нормою поведінки. Про ринкові перетворення реально можна було вести мову лише після того, як з КК були виключені статті про відповідальність за приватнопідприємницьку діяльність та комерційне посередництво.

Переберемо в пам’яті більш-менш значні події останніх років. Чи не всі з них мають кримінальний присмак. Чи не кожна пов’язана з кримінальною справою, з інкримінуванням конкретних статей кримінального закону. Певно

тому саме до КК виявляється така пильна увага, а кодифікація кримінального законодавства України, яка нещодавно відбулася, стала подією не лише для професійних юристів, але й для всього суспільства.

Нагадаю ще один відомий вислів, яких характеризує кримінальне законодавство. Кажуть, що *кримінально-процесуальний кодекс пишеться для порядних людей, а кримінальний - для негідників*. Але, мабуть, ніхто не схильний вважати себе негідником, і, водночас, є спокуса використати репресивну силу кримінального кодексу проти інших осіб. Чи не в цьому причини суперечливого ставлення до положень кримінального закону, неоднозначна оцінка положень КК?

Не став винятком і КК України, другу річницю якого ми відзначаємо. Від моменту появи ще перших проектів вони піддавалися агресивній, часто некваліфікованій, переважно упередженій критиці. Відколи КК України був прийнятий, чи не добрим тоном серед теоретиків кримінального права та практикуючих юристів стало відшукувати в ньому всілякі недоліки та упущення, дійсні та уявні суперечності. Вони дійсно є. Їх насправді явно більше, ніж могло б і повинно було бути в законі, який готувався майже десять років.

Але сьогодні, в ювілейні дні давайте зосередимося не на дискусійних моментах а спробуємо відзначити те безумовно позитивне, що є в нашому КК. Ідея ця не моя. Її висунув присутній тут шановний Олександр Миколайович Костенко. Її підтримав ще один гість нашої імпрези - шановний Петро Петрович Андрушко. Вона знайшла схвалення по суті в усіх провідних криміналістів України, з якими мені довелося говорити на цю тему. В році є 365 днів, давайте один із них присвятимо не недолікам, а достоїнствам КК України, давайте сьогодні говорити дифірамби, співати величальну пісню - сагу цьому закону.

Які ж позитивні риси КК України 2001 р. заслуговують на те, щоб вважати його значним кроком вперед, порівняно з раніше чинним кримінальним законодавством, оцінювати як акт, що займає гідне місце серед

аналогічних актів інших держав. Часу, виділеного на один виступ явно не достатньо, щоб не те, що охарактеризувати, а навіть вказати на відповідні моменти. Тому зупинюся на тому, що вважаю найбільш вагомим, що не можна обійти увагою. І спробую підкреслити саме ті положення, на які досі не зверталось належної уваги в літературі, усних виступах науковців.

Насамперед - це **норма, відповідно до якої єдиним джерелом кримінального законодавства України є лише Кримінальний кодекс (ч.ст.3 КК)**. Її значення можна оцінити лише в порівнянні. Згадаймо, що правникам Франції чи Німеччини кримінально-правові заборони доводиться шукати не лише в КК, а ще у кількох тисячах нормативно-правових актах. В Великій Британії взагалі не існує КК, а діє багато розрізнених законів про кримінальну відповідальність. То в наскільки більш вигідному положенні опиняються юристи України, наші студенти, всі громадяни, коли доводиться визначити наявність чи відсутність кримінально-правової заборони. Я часто з жахом думаю, які оцінки довелося б ставити на іспитах з кримінального права, за умови, що в Україні не діяло правило про монізм джерел кримінального закону. І в якому становищі опинилися б наші слідчі, прокурори, судді за умови, що кримінальну протиправність діяння довелося б встановлювати виходячи не з одного, а з багатьох-багатьох джерел.

Тому більш ніж дивними видаються закиди експертів Ради Європи, які здійснюючи експертизу КК України 2001 р. саме це положення оцінили як його недолік.

Не можна не відзначити **узгодженість положень КК з іншими нормативно-правовими актами**. Розвинута система законодавства передбачає наявність чіткого поділу на галузі. Це, зокрема, передбачає, що:

- нормативні акти однієї галузі не включають в себе положень, які є предметом іншої галузі законодавства, тобто відзначаються «чистотою»;
- норми окремих галузей не конкурують між собою;
- положення, закріплені в нормах певної галузі не суперечать (не перебувають у відносинах колізії) положенням інших галузей.

Оцінка КК 2001 р. під таким кутом зору показує, що він становить собою крок уперед, порівняно з раніше діючим кримінальним законодавством України. Насамперед, в ньому усунуто ряд розбіжностей з Конституцією України. Проявами цього є встановлення заборони притягнення до кримінальної відповідальності в Україні за злочини, за які особа понесла покарання за кордоном (ч.2 ст.7 КК); усунення диференціації відповідальності за злочини проти власності залежно від її форми (розділ УІ Особливої частини КК); недопущення настання відповідальності за відмову давати показання щодо себе, а також членів сім'ї чи близьких родичів (ч.2 ст.385 КК).

Вдосконалення редакції статей Особливої частини КК призвело до того, що зараз в ньому майже не залишилося статей, які текстуально збігалися б зі статтями адміністративного законодавства про відповідні адміністративні проступки.

Ще одним із положень, яке заслуговує на відзначення, є **простота стилю, яким викладено КК України, його доступність, легкість для сприйняття.** Знову ж таки, для ілюстрації звернемося до порівнянь. Визначення умисного вбивства в ч.1 ст.115 КК України складається з 6 слів, які займають ледве півтора рядка. Аналогічне визначення в § 1112 глави 51 розділу 18 Зводу законів США викладене на 14 рядках тексту. То яку дефініцію краще зможе запам'ятати студент, зрозуміти слідчий чи суддя?

Безсумнівною позитивною рисою КК України є чіткість його структури. Його положення ясно і однозначно поділені на Загальну та Особливу частину. В межах же цих основних структурних елементів КК поділ одноступеневий, так званий, лінійний лише на розділи, які в свою чергу містять окремі статті. Наявність найменувань не лише розділів, але й окремих статей (що традиційне для вітчизняного законодавства, але сприймається далеко не усіма зарубіжними КК), істотно полегшує відшукування потрібної норми.

Запровадження нумерації окремих частин кожної статті, а також приміток до статей значно полегшує користування текстом КК, особливо великих статей, які складаються з багатьох частин.

В КК України 2001р. істотно вдосконалена система його **Особливої частини КК**. Зміни, які мають місце порівняно з системою КК 1960 р., насамперед, стосуються:

- об'єднання статей у розділи;
- послідовності розташування розділів;
- запровадження (виділення) нових розділів.

Об'єднання статей у розділи характеризується рядом обставин. Так, збережений звичний одночленний поділ Особливої частини КК лише на один вид структурних одиниць, які тепер називаються розділами.

Законодавець обґрунтовано відмовився від поділу злочинів проти держави на так звані «особливо небезпечні» та «інші» злочини.

Переважна більшість глав Особливої частини КК 1960 р. не збереглися в незмінному вигляді як розділ КК 2001 р. Найменших системних змін зазнали глава УІІ «Посадові злочини» та глава УІІІ «Злочини проти правосуддя» КК 1960 р., статті яких увійшли кожна лише до одного відповідного розділу нового Кодексу. В той же час статті глави Х «Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку і народного здоров'я» виявилися «розкиданими» аж по десяти розділах КК 2001 р.

Поряд з розукрупненням і збільшенням кількості структурних одиниць Особливої частини (з 11 глав до 20 розділів) в одному випадку має місце і їх об'єднання. В Україні, чи не в останній з пострадянських держав нарешті усунута диференціація відповідальності за злочини проти власності залежно від форми власності. Це знайшло свій вираз у тому, що норми глав ІІ «Злочини проти державної і колективної власності» та У «Злочини проти індивідуальної власності громадян» викладені в одному розділі КК 2001 р. - «Злочини проти власності».

Послідовність розташування розділів визначена з врахуванням сучасних підходів до порівняння значимості інтересів, які охороняються кримінальним законом від злочинних посягань. Система Особливої частини КК 1960 р. була побудована з врахуванням пріоритету інтересів держави і суспільства над

інтересами особи. На перше місце в Особливій частині КК 2001 р. все ж поставлені норми про злочини проти основ національної безпеки, далі йде комплекс статей про злочини проти інтересів особи, потім - суспільства. Завершують же Особливу частину розділи, які передбачають відповідальність за злочини проти інтересів нашої держави та міжнародної спільноти.

Виділення нових розділів (які не відповідають главам попереднього КК) обумовлене намаганням більш повно реалізувати принцип систематизації норм Особливої частини кримінального законодавства, відповідно з яким в одну главу чи розділ повинні поміщатися статті про злочини, які посягають на один і той же родовий об'єкт. Тому більшість глав КК 1960 р. розукрупнено, що вже відзначалося вище. Крім того, введені нові розділи, аналогів яким серед глав раніше чинного КК немає. До них, зокрема, відносяться розділи УІІ «Злочини проти довкілля»; ХУІ «Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж»; ХХ «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку».

Варто відзначити те, що в КК України 2001 р. **значна увага приділена роз'ясненню термінів, які містяться в його статтях.** Відсутність в КК 2001 р. окремого розділу, присвяченого питанням термінології, зовсім не означає, що відповідним питанням увага не приділяється.

Використовуються різноманітні прийоми визначення змісту кримінально-правових термінів:

- 1) *спеціальні статті* (переважно, Загальної частини КК)
- 2) *описові диспозиції* статей Загальної та Особливої частини КК;
- 3) *примітки до статей.* Особливої частини КК. Причому кількість приміток в КК 2001 р. істотно зросла (до 34 проти 22 в КК 1960 р.).
- 4) *використання нетотожних термінів у назвах і диспозиціях статей.*
- 5) *певний термін вказується у дужках одразу ж після означуваного поняття.*

Очевидно, що наявність визначень в самому КК істотно спрощує і полегшує вивчення його положень, застосування відповідних норм на практиці, сприяє зменшенню кількості помилок у правозастосуванні.

Дотримання вимог до назв (їх точність, стислість і, водночас, вичерпність, зрозумілість та доступність, пов'язаність та послідовність викладу, системність)¹ забезпечує чіткість закону, спрощує його застосування. Збереження усталеного ряду назв, дотримання вимог при їх формулюванні є одним із яскравих свідчень наступності закону.

Аналіз назв в новому КК України підтверджує, що і в цьому елементі кримінального закону забезпечена наступність з раніше діючим кримінальним законодавством. *Перш за все, збережена назва закону, який передбачає відповідальність за злочини - Кримінальний кодекс.* Законодавець обґрунтовано не піддався на пропозиції відійти від усталеної, точної, всім зрозумілої назви на користь якоїсь іншої. А варіантів вибору було немало. Пропонувалося назвати новий закон і «Уголовний кодекс» (М.Й. Коржанський²), і «Карний кодекс» (той же М.Й. Коржанський та В.К. Матвійчук³, З.В.Ромовська⁴) і навіть «Кодекс законів про кримінальну відповідальність (Кримінальний кодекс)» (О.М. Бандурка⁵). В літературі вже наводилося обґрунтування, чому запропоновані назви неприйнятні і чому слід підтримати існуючу назву, спростовувалася аргументи тих, хто вважав неприйнятним заголовок

¹ Див.: Тростюк З. Щодо назв у понятійному апараті Особливої частини Кримінального кодексу України. // Право України. - 1999. - №12. - С.77-78.

² Коржанський М.Й. Про принципи уголовного права України. // Право України. - 1995. - №11. - С.69; Коржанський М.Й. Уголовне право України. Частина Загальна. Курс лекцій. - К., 1996. - С.4.

³ Коржанський М., Матвійчук В. Про концептуальні засади нового Карного кодексу України. // Право України. - 1995. - №2. - С.23.

⁴ Ромовська З.В. Злочини і покарання у новій редакції. // Голос України. - 1998. - 24 листопада; Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Кримінальний кодекс України (Загальна частина). Дата розгляду в комітеті: 10.06.99 - 11.06.99. Верховна Рада України. Секретаріат. Реєстраційний №1029 (Друге читання). - С.1 (пропозиція 2).

⁵ Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Кримінальний кодекс України (Загальна частина). Дата розгляду в комітеті: 10.06.99 - 11.06.99. Верховна Рада України. Секретаріат. Реєстраційний №1029 (Друге читання). - С.1 (пропозиція 1).

«Кримінальний кодекс»⁶. Тому навряд чи варто зупинятися на цьому питанні, яке знайшло своє правильне вирішення.

Новий КК України позитивно характеризує проведення криміналізації та декриміналізації. Об'єм криміналізації (який, істотно не змінився) зазнав впливу не лише шляхом введення до КК 2001 р. нових статей Особливої частини, чи не відтворення тих, що містилися в КК 1960 р. (таких є 38), а, в значній мірі, через введення до диспозицій додаткових ознак. В цілому, зміна в колі діянь, за які встановлена кримінальна відповідальність, головним чином відбулася завдяки змінам в редакції статей, аналоги яких і раніше передбачалися КК. Причому, це стосується як встановлення кримінальної відповідальності, так і її виключення.

При визначенні масштабів декриміналізації в зв'язку із прийняттям нового КК, слід враховувати не лише і не стільки кількість статей Особливої частини, диспозиції яких зазнали змін, але й поширеність відповідних посягань. В КК 2001 р. не встановлена кримінальна відповідальність переважно за ті діяння, які й так були мало поширеними, а, відповідно, статті КК 1960 р., що не увійшли до нового КК, застосовувалися вкрай рідко чи взагалі відносилися до «мертвих».

В цілому ж можна відзначити, що Особлива частина КК 1960 р. станом на 5 квітня 2001 р. складалася з 318 статей, новий же КК містить в Особливій частині 339 статей, тобто, кількість статей зросла лише на 6,6%. Переважна більшість діянь, за які встановлювалася кримінальна відповідальність за КК 1960 р., є кримінально караними і за новим КК. Декриміналізовані діяння, які передбачалися 26 статтями Особливої частини попереднього кодексу Статті ж КК 2001 р., які не мають, на перший погляд, аналогів в раніше діючому кримінальному законодавстві, в переважній більшості випадків передбачають діяння, за які й раніше наставала кримінальна відповідальність;

⁶ Див.: *Навроцький В.* Обговорюється проект Кримінального кодексу. // *Право України.* - 2000. - №2. - С.83; *Тростюк З.* Щодо назв у понятійному апараті Особливої частини Кримінального кодексу України. // *Право України.* - 1999. - №12. - С.78-79.

Для нового КК України характерною є **глибока диференціація кримінальної відповідальності**. Диференціація кримінальної відповідальності в КК 2001 р. проведена більш широко і різнобічно, ніж це було за раніше діючим законодавством. Простежується послідовність у виділенні кваліфікованих та особливо кваліфікованих видів злочинів. Усунуто використання однорідних ознак, з врахуванням яких посилювалася кримінальна відповідальність (наприклад, повторність і рецидив). Особлива увага звернута на регламентацію відповідальності за злочини, вчинені при наявності організованих форм співучасті.

Можна констатувати, що в КК 2001 р. збережений і розвинутий підхід, відповідно до якого кримінальна відповідальність глибоко диференціюється з врахуванням різноманітних підстав, при цьому використовується широке коло законодавчих прийомів. Проте можливості регламентації відповідних питань в Загальній частині КК при цьому, як в в КК 1960 р., по суті, не використані, не досягнуто єдності у вирішенні питань, пов'язаних з диференціацією кримінальної відповідальності, і в статтях Особливої частини.

В КК 2001 р. **істотно розвинутий інститут звільнення від кримінальної відповідальності за закінчений злочин при позитивній посткримінальній поведінці**. По-перше, відбулося збільшення кількості злочинів, при вчиненні яких можливе таке звільнення. Якщо в КК 1960 р. таких норм було 7, то в КК 2001 р. їх вже 13. Причому в новому КК запроваджене звільнення від кримінальної відповідальності як щодо діянь, відповідальність за які вперше встановлена цим законом, так і щодо діянь, за які й раніше передбачалася відповідальність - наприклад ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів.

По-друге, має місце вдосконалення редакції норм про звільнення від кримінальної відповідальності при позитивній посткримінальній поведінці. В цілому ряді випадків уточнені вимоги щодо поведінки, яка є умовою такого звільнення. Так, в ч.3 ст.369 КК 2001 р., на відміну від ч.3 ст.170 КК 1960 р. чітко визначено, що добровільна заява про давання хабара має бути адресована

органу, наділеної законом на порушення кримінальної справи. Тим самим усунуто підстави для сумнівів і довільних тлумачень при застосуванні відповідної норми. Норма, яка передбачає звільнення від кримінальної відповідальності за незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами (ч.3 ст.263 КК 2001 р.) поширена на дії, вчинені щодо не лише вогнепальної, але й холодної зброї.

Оцінюючи КК України 2001 р. в цілому, слід відзначити, що його позитивні риси переважають недоліки. Водночас, важно не погодитися з думкою присутнього тут і вже згадуваного Петра Петровича Андрушка про те, що чи не кожна позитивна риса КК має своє „продовження” у вигляді недоліків. Але, діалектичний підхід до цього питання дозволяє прийти до, на перший погляд, парадоксальної думки, згідно якої недоліки закону також є його достоїнствами. Адже саме вони дають поживу для критичної думки науковців, є підставою пропозицій щодо внесення змін до законодавства. Практика ж також розвивається і вдосконалюється, коли доводиться долати колізійні та конкурентні ситуації, закладені в законі. Вони виступають запорукою змагальності в процесі, ведуть до активного пошуку правильних рішень. Врешті-решт, важко не згадати з цього приводу слова Маркса про те, що якби закони застосувалися самі по собі, то судді були б лишні. Потреба ж в кваліфікованих суддях, інших працівниках правозастосовних органів збільшується, вимоги до рівня їх підготовки зростають за умови складності, суперечливості, недосконалості законів. Хай це звучить кощунством, але недоліки закону є живильним джерелом для розвитку і правової теорії, і правозастосовної практики і також виступають як своєрідна позитивна риса нового КК.